

1.6. Фінансова інклюзія в системі розбудови фінансового простору в Україні

Розвиток фінансового простору як складної системи структурованих соціально-економічних відносин між економічними суб'єктами, що взаємодіють у межах інтегрованого фінансового середовища та в інтересах економічного розвитку, можливий лише за активної залученості головних учасників цього процесу – громадян (населення). Розуміючи під фінансовим простором багатоаспектну сукупність фінансових відносин, пов'язаних із формуванням фінансових ресурсів, їх використанням і регулюванням, розподілом і перерозподілом між учасниками фінансових відносин, цілком очевидно, що найбільш численною частиною суб'єктів таких відносин є населення країни. Саме за участі громадян, які є головними споживачами послуг, фінансовий простір перетворюється не просто на середовище взаємодії надавачів та споживачів фінансових послуг задля реалізації власних інтересів, а стає мірилом фінансової грамотності споживачів цих послуг. З іншого боку, й рівень розвитку та перспективи розбудови фінансового простору залежать від рівня фінансової інклюзивності населення – чим вищий рівень фінансової інклюзії, тим вищий рівень експансії (розширення впливу) або контракції (звуження впливу) населення на соціально-економічний розвиток. Адже саме у відносинах, сформованих у фінансовому просторі, й реалізуються можливості поступального та ефективного соціально-економічного розвитку суспільства загалом. Це дозволяє розглядати фінансову інклюзивність як важливу складову в системі розбудови фінансового простору в Україні.

Фінансова інклюзивність – явище багатогранне, багатовимірне та складне, яке включає різнопланові фактори від психологічних, соціокультурних, географічних, економічних, фінансових до політичних. Проблема фінансової інклюзивності має соціальну спрямованість, коли частина населення через «фінансову ізоляцію» позбавлена можливостей для саморозвитку та забезпечення належної якості життя.

Базове положення концепції фінансової інклюзивності полягає в тому, що кожен суб'єкт економічних відносин, насамперед населення, є важливим для суспільства, унікальним й має можливості задовольнити всі свої потреби фінансового характеру. Тим самим відбувається рутинізація споживання фінансових послуг, що формує клімат сприяння

інтеграції фінансового простору у повсякденне життя населення. Разом з тим зростання соціальної мобільності в умовах суспільства споживання поглиблює проблеми формування фінансового простору.

Вивченням фінансової інклюзії займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як О. Акімова, А. Базилюк, І. Бобух, О. Верней, Л. Дудинець, О. Жулин, З. Живко, Н. Зачосова, С. Міщенко, Л. Нечипорук, Є. Степанюк та інші. А. А. Мазаракі та С. В. Волосович розглядають інклюзивність у широкому розумінні як важливий елемент будь-якої успішної стратегії зростання¹⁵⁸. Фінансова інклюзія може допомогти зменшити бідність та нерівність, згладжує споживання та сприяє заощадженню коштів, допомагає інвестувати та управляти фінансовими ризиками. Для цього, на думку Dupas P. et al¹⁵⁹, населення повинно мати доступ до користування офіційними фінансовими послугами, а не покладатися на неофіційні.

Саме тому під час розгляду питання фінансової інклюзії проблема концентрується навколо базових банківських послуг¹⁶⁰. Розглядаючи фінансову інклюзію через призму доступності для споживачів формальних фінансових послуг, С. Науменкова акцентує увагу на відсутності будь-яких перешкод та бар'єрів (цінових та нецінових) та її відмінності від «фінансового виключення»¹⁶¹. Інші автори, а саме З. Б. Живко, Н. В. Зачосова, зосереджують увагу на інтеграції населення та банків¹⁶², О. В. Акімова – на включеності населення до фінансового обігу¹⁶³.

¹⁵⁸ Мазаракі А. А., Волосович С. В. Домінанти інституційної модернізації фінансової системи України. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 1. С. 5–23. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2016_1_2

¹⁵⁹ Dupas, Pascaline, DeanKarlan, Jona than Robinson and Diego Ubfal 2016 «Banking the Unbanked? Evidence from Three Countries». NBER Working Paper No. 22463.

¹⁶⁰ Степанюк Є. От лозунгов к делу. Зачем нужна финансовая инклюзия. URL : <https://finance.liga.net/ekonomika/opinion/ot-lozungov-k-delu-zachem-nujna-finansovaya-inklyuziya>

¹⁶¹ Науменкова С. Фінансова інклюзивність та проблеми забезпечення доступу населення до базових фінансових послуг в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2014. № 6. С. 31–46.

¹⁶² Zhyvko Z. B., Zachosova N. V. Financial inclusion asan indicator of management of bank component of the state financial security. *Фінансово-кредитний механізм*. 2019. № 2. С. 354–361.

¹⁶³ Акімова О. В. Фінансова інклюзія та інші передумови розвитку фінансового моніторингу в Україні. *Молодий вчений* : науковий журнал. Херсон : ТОВ Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 12 (27). С. 198–204.

Однак, зазначає Demirgüç-Kunt et al, незважаючи на помітний прогрес у напрямі розвитку фінансового включення, два мільярди людей у світі все ще залишаються незабезпеченими навіть рахунком у банку¹⁶⁴. Крім того, цими авторами, за співробітництва зі Світовим банком, на постійній основі аналізується база даних Global Financial Inclusion (Global Findex)¹⁶⁵. Проте питання, чи сприяє формальне відкриття рахунку фінансовій інклюзії та економічному зростанню, залишається в центрі уваги багатьох дослідників.

Саме тому питання фінансової інклюзії іншими авторами зазвичай розглядається в ракурсі використання населенням формальних, базових фінансових послуг. Більшість дослідників, зокрема Burgess, Pande¹⁶⁶, Demirguc-Kunt, A. L. Klapper¹⁶⁷, Gimet, C. and T. Lagoarde-Segot¹⁶⁸, Л. А. Дудинець, О. Є. Верней¹⁶⁹ зосереджуються або на стимулах та причинах відкриття рахунку, або на вимірюванні загального ефекту використання населенням фінансових послуг за ціною прийнятною для споживача та економічно раціональною для фінансової установи, що надає послугу (Prina¹⁷⁰; Dupas and Robinson¹⁷¹). Brune et al¹⁷²

¹⁶⁴ Demirguc-Kunt, Asliand Leora Klapper. Measuring Financial Inclusion: Explaining Variation in Use of Financial Services across and within Countries. *Brookings Paper on Economic Activity (Spring)*. 2013. 279–327.

¹⁶⁵ Demirgüç-Kunt, Asli, Leora Klapper, Dorothe Singer, Saniya Ansar, and Jake Hess. 2018. *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*. Overview booklet. Washington, DC: World Bank License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO doi: 10.1596/978-1-4648-1259-0.

¹⁶⁶ Burgess, Robin and Rohini Pande (2005). Do Rural Banks Matter? Evidence from the Indian Social Banking Experiment. *American Economic Review*. 2005. 95(3). 780–795.

¹⁶⁷ Demirguc-Kunt, Asliand Leora Klapper, Measuring Financial Inclusion: Explaining Variation in Use of Financial Services across and within Countries. *Brookings Paper on Economic Activity (Spring)*. 2013. 279–327.

¹⁶⁸ Gimet, C. and T. Lagoarde-Segot. (2012). Financial Sector Development and Access to Finance: Does Size Say it All? *Emerging Markets Review*, 13, pp. 316–337.

¹⁶⁹ Дудинець Л. А., Верней О. Є. Фінансова інклюзивність та її детермінанти. *Економіка та управління національним господарством*. 2018. Вип. 2 (130). С. 8–13. URL : [http://ird.gov.ua/sep/sep20182\(130\)/sep20182\(130\)_008_DudynetsL,VerneiO.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20182(130)/sep20182(130)_008_DudynetsL,VerneiO.pdf)

¹⁷⁰ Prina, S. (2015). Banking the Poor via Savings Accounts: Evidence From a Field Experiment. *Journal of Development Economics* 115, 16–31. Mimeo, Case Western Reserve University.

¹⁷¹ Dupas, Pascaline, Dean Karlan, Jona than Robinson and Diego Ubfal 2016 Banking the Unbanked? Evidence from Three Countries. NBER Working Paper No. 22463.

¹⁷² Lasse Brune, Xavier Giné, Jessica Goldberg and Dean Yang, Facilitating Savings for Agriculture: Field Experimental Evidence from Malawi. *Economic Development and Cultural Change* 64, no. 2 (January 2016): 187–220. URL : <https://doi.org/10.1086/684014>

Розділ I. Загальнотеоретичні засади формування і зміцнення фінансового простору

проаналізували, чи існує зв'язок між офіційним банківським рахунком, контрольованими імпульсними витратами та заощадженнями, збільшенням інвестицій та зростанням рівня життя. В останньому дослідженні Demirgüç-Кунт et al¹⁷³ зазначили, що з розвитком *Fintech Revolution* з'являються нові можливості для фінансової інклюзивності.

Вивчення економічної літератури показало, що однозначного трактування поняття «фінансова інклюзивність / інклюзія» на цей час не сформовано, що наведено в таблиці 1.11.

Таблиця 1.11 – Підходи до трактування поняття фінансової інклюзії

Автор	Характеристика
1	2
ООН, Світовий банк ¹⁷⁴	доступ до широкого кола фінансових продуктів та послуг, які є доступними або надаються за розумною ціною, корисні та здатні задовольнити потреби домашніх господарств та підприємств, а також, які надаються відповідально та стабільно
Center for Financial Inclusion (CFI) ¹⁷⁵	стан, за якого кожен, хто може використовувати фінансові послуги, має доступ до повного набору якісних фінансових послуг, наданих за доступними цінами, зручним способом, з повагою та гідністю
The Council of Europe ¹⁷⁶	створення ширшого спектра фінансових продуктів, доступних для осіб, які мають доступ лише до основних фінансових продуктів
The Global Partnership for Financial Inclusion G20 (GPGFI) ¹⁷⁷	стан, за якого все населення працездатного віку має доступ до повного спектра якісних фінансових послуг, що надаються за доступними цінами, зручним способом та з повагою до людської гідності клієнтів

¹⁷³ Demirgüç-Kunt, Asli, Leora Klapper, Dorothe Singer, Saniya Ansar, and Jake Hess. 2018. *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*. Overview booklet. Washington, DC: World Bank License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO. doi: 10.1596/978-1-4648-1259-0.

¹⁷⁴ United Nations Capital Development Fund. *Building Inclusive Financial Sectors for Development*. United Nations. New York, 2006. URL : http://www.uncdf.org/sites/default/files/Documents/bluebook_1.pdf

¹⁷⁵ Center for Financial inclusion. Available at. URL : <http://www.centerforfinancialinclusion.org>

¹⁷⁶ Strengthening financial integrity through financial inclusion and the situation of the moneyval jurisdictions Strasbourg, 2014. URL : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/moneyval/Publications/Financial%20Inclusion%20Report_EN.pdf

¹⁷⁷ Why Financial Inclusion. URL : <http://www.gpfi.org/about/why-financial-inclusion>

1	2
Живко З. Б., Зачосова Н. В. ¹⁷⁸	інтеграція населення та бізнес-структур у процес банківської діяльності через впровадження банківських продуктів та послуг.
Науменкова С. В. ¹⁷⁹	доступ споживачів до базових фінансових послуг, що базується на відсутності різних перешкод (цінових і нецінових) щодо їх отримання
Мазаракі А. А., Волосович С. В. ¹⁸⁰	максимальне врахування інтересів найбільш вразливих категорій населення у контексті забезпечення їх доступу до якісних та безпечних фінансових послуг
Акімова О. В. ¹⁸¹	характеристика включення населення в офіційний фінансовий обіг, зокрема в частині доступу до послуг офіційно зареєстрованих фінансових установ
Степанюк Є. ¹⁸²	рівний доступ та використання фінансових продуктів та послуг, які прийнятні за ціною, відповідають потребам домогосподарств та підприємств, доступні для всіх сегментів суспільства незалежно від доходу та місця проживання, надаються представниками фінансового сектору відповідально та екологічно для усіх учасників процесу
Мамута М. ¹⁸³	забезпечення доступу до базових фінансових послуг з одночасною гарантією захисту прав споживачів

Джерело: складено авторами.

¹⁷⁸ Zhyvko Z. B., Zachosova N. V. Financial inclusion as an indicator of management of bank component of the state financial security. *Фінансово-кредитний механізм*. 2019. № 2. С. 354–361.

¹⁷⁹ Науменкова С. Фінансова інклюзивність та проблеми забезпечення доступу населення до базових фінансових послуг в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2014. № 6. С. 31–46.

¹⁸⁰ Мазаракі А. А., Волосович С. В. Домінанти інституційної модернізації фінансової системи України. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 1. С. 5–23. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2016_1_2

¹⁸¹ Акімова О. В. Фінансова інклюзія та інші передумови розвитку фінансового моніторингу в Україні. *Молодий вчений* : науковий журнал. Херсон : ТОВ Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 12 (27). С. 198–204.

¹⁸² Степанюк Є. От лозунгов к делу. Зачем нужна финансовая инклюзия. URL : <https://finance.liga.net/ekonomika/opinion/ot-lozungov-k-delu-zachem-nujna-finansovaya-inklyuziya>

¹⁸³ Мамута М. Роль цифровых финансовых услуг в решении задачи финансовой доступности. *Банкаўскі веснік*. 2015. № 7 (624).

Постійний інтерес до проблеми фінансової інклюзії засвідчує прагнення науковців та суспільства відшукати саме ті важелі впливу на неї та підібрати такий алгоритм дій, який би забезпечував баланс інтересів між потребами споживачів фінансових послуг і потенціалом розвитку фінансового простору.

Концептуальні засади й аналітичні підходи до визначення рівня фінансової інклюзії, пошук методів її кількісного оцінювання залишається одним із складних завдань. Оцінювання ступеня фінансової інклюзії важливе для здійснення моніторингу та превентивної ідентифікації можливих проблем. Показники, які використовуються для розрахунку рівня фінансової інклюзії, варто обирати з урахуванням особливостей країни, зокрема наявності і достовірності вхідних даних. Тлумачення результуючих показників має бути простим і доступним. Це зумовлює актуальність пошуку дієвого методологічного інструментарію оцінювання і моніторингу фінансової інклюзії, належної ідентифікації можливих проблем.

За результатами узагальнення та систематизації поглядів на сутність і зміст поняття «фінансова інклюзивність» сформульовано власне визначення.

Фінансова інклюзивність – це рівень доступності та залученості роздрібних споживачів до відповідального споживання базових фінансових послуг, наданих за прийнятними умовами та зручним способом, що сприяє економічному розвитку та подоланню бідності населення.

Явище «фінансова інклюзивність / інклюзія» науковці називають «незавершеним порядком денним», підкреслюючи його важливість та актуальність (Beck T., & Demirguc-Kunt A., 2008¹⁸⁴). Проблема фінансової інклюзивності пов'язана з тим, що фінансовій системі в цілому та банківській зокрема властива тенденція дискримінації бідних та неблагополучних груп населення (Leyshon & Thrift, 1995¹⁸⁵). Тому спочатку 1995 року вивчалось питання «фінансове виключення», або «фінансова ізоляція» (Leyshon & Thrift, 1995¹⁸⁶). Перші дослідження фінансової інклюзії були зосереджені на заощадженнях

¹⁸⁴ Beck, T., & Demirguc-Kunt, A. (2008). Access to finance: An unfinished agenda. *The World Bank Economic Review*, 22(3), 383–396.

¹⁸⁵ Leyshon, A., & Thrift, N. (1995). Geographies of financial exclusion: Financial abandonment in Britain and the United States. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 312–341.

¹⁸⁶ Там само.

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

та кредитах (Strahan, 1999¹⁸⁷; Beck & Torre, 2007¹⁸⁸; Qian & Strahan, 2007¹⁸⁹; Хонохан і Кінг, 2009¹⁹⁰). Згодом, щоб скласти уявлення про рівень і стан фінансової інклюзії, було запропоновано підхід, де рівень охоплення населення банківськими послугами визначався з позицій демографічного та географічного проникнення банків, а також з урахуванням інформації про кредитні та депозитні рахунки (Beck, Demirguc-Kunt, & Martinez Peria, 2007¹⁹¹). Пізніше Sarma (2008¹⁹²) запропонував індекс фінансової інклюзивності, щоб надати сукупну картину банківської діяльності з використанням вимірювань рівня охоплення та використання фінансових послуг. Інші дослідники включають до цього індексу такі виміри, як легкість та вартість (Arora, 2010¹⁹³; Gupte, Venkataramani, & Gupta, 2012¹⁹⁴). Однак єдиного підходу до вимірювання фінансової інклюзивності, який можна застосовувати в різних країнах, на цей час не сформовано. Основною проблемою залишається відсутність або обмеження даних про використання основних фінансових послуг домогосподарствами та фірмами (Beck, Demirguc-Kunt, & Honohan, 2009¹⁹⁵, Sarma & Pais, 2011¹⁹⁶). Ще однією причиною є постійні модифікації, спрямовані на пошук всеохоплюючого показника фінансової інклюзії (Claessens, 2006¹⁹⁷). Однак пошуки

¹⁸⁷ Strahan, P. E. (1999). Borrower risk and the price and nonprice terms of bank loans. Working paper. Federal Reserve Bank of New York.

¹⁸⁸ Beck, T., & Torre, A. D. La. (2007). The basic analytics of access to financial services. *Financial Markets, Institutions and Instruments*, 16(2), 79–117.

¹⁸⁹ Qian, J., & Strahan, P. E. (2007). How laws and institutions shape financial contracts: The case of bank loans. *The Journal of Finance*, LXII(6), 2803–2834.

¹⁹⁰ Honohan, P., & King, M. (2009). Cause and effect of financial access: Cross country evidence from the Finscope surveys. World Bank mimeo.

¹⁹¹ Beck, T., Demirguc-Kunt, A., & Martinez Peria, M. S. (2007). Reaching out: Access to and use of banking services across countries. *Journal of Financial Economics*, 85(1), 234–266.

¹⁹² Sarma, M. (2008). Index of financial inclusion. Working paper. *Indian Council for Research on International Economic Relations*. No. 215.

¹⁹³ Arora, R. U. (2010). Measuring Financial Access. *Discussion papers Economics* (No. 2010–7).

¹⁹⁴ Gupte, R., Venkataramani, B., & Gupta, D. (2012). Computation of financial inclusion index for India. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 37, 133–149.

¹⁹⁵ Beck, T., Demirguc-Kunt, A., & Honohan, P. (2009). Access to financial services: measurement, impact and policies. *The World Bank Research Observer*, 24(1), 119–145.

¹⁹⁶ Sarma, M., & Pais, J. (2011). Financial inclusion and development. *Journal of International Development*, 23(5), 613–628.

¹⁹⁷ Claessens, S. (2006). Access to financial services: A review of the issues and public policy objectives. *The World Bank Research Observer*, 21(2), 207–240.

універсального підходу до визначення показників фінансової інклюзивності продовжуються (Ben Naceur, Barajas & Massara, 2015¹⁹⁸).

В Україні на цей час немає визнаного методологічного підходу до оцінювання стану фінансової інклюзії на державному рівні, тому об'єктивно визначити рівень охоплення населення фінансовими послугами у країні в цілому та в банківському секторі, зокрема, досить складно. Ідентифікація детермінант фінансової інклюзивності / ізоляції та розробка методики її комплексного оцінювання сприятиме пошуку шляхів підвищення рівня та управління фінансовою включеністю (інклюзією) населення до відповідального користування фінансовими послугами.

Не викликає жодних сумнівів, що базовою основою та метою фінансової інклюзії є *рівень добробуту населення*, який формує потребу у фінансових послугах. Так, результати дослідження «Global Findex», яке базується на опитуванні 150 000 осіб у 148 країнах, виявили різкі відмінності між країнами щодо фінансової інклюзії, підтвердивши значно менше використання фінансових продуктів у бідних країнах та серед осіб з низьким рівнем доходу¹⁹⁹.

Зростання доходів населення формує об'єктивну потребу у релевантній інформації та додаткових знаннях, які дозволяють приймати обґрунтовані рішення у сфері фінансів. Тому наступним шаблоном є *рівень фінансової обізнаності населення*.

Фінансова обізнаність учасників ринку впливає на їхній вибір і формує потребу у *доступності пропонуванних фінансових послуг*. Можливість для споживачів отримати зручний доступ до якісних фінансових продуктів і послуг є основним фактором фінансової інклюзії та стимулює розвиток фінансових інновацій і цифрових технологій. Доступність може визначатися на основі витрат на ведення рахунку чи відстані до найближчого відділення^{200, 201}, розгалуження

¹⁹⁸ Ben Naceur, S., Barajas, A., & Massara, A. (2015). Can Islamic banking increase financial inclusion? *IMF Working Papers*, 15(31), 1.

¹⁹⁹ The Global Findex Database 2017. World Bank group. Orgfinancial Inclusion. URL : <https://globalfindex.worldbank.org> (дата звернення: 23.03.2020).

²⁰⁰ Demircuc-Kunt, Asliand Leora Klapper, Measuring Financial Inclusion: Explaining Variationin Use of Financial Services across andwithin Countries, *Brookings Paperson Economic Activity (Spring)*, 2013. P. 279–327.

²⁰¹ Gimet C. and T. Lagoarde-Segot (2012). Financial Sector Development and Access to Finance: Does Size Say it All? *Emerging Markets Review*, 13, Pp. 316–337.

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

банківської мережі^{202, 203}, інфраструктури використання банківських послуг^{204, 205, 206}, асортиментної політики фінансових посередників. Власне, поняття фінансової доступності є ключовою характеристикою фінансової інклюзії і характеризує відсутність будь-яких перешкод (цінових і нецінових) в отриманні базових фінансових послуг.

Доступність фінансових установ та їх послуг відображає пропозицію на ринку та включає такі різновиди:

- 1) цінова – фінансові послуги мають бути прийнятними за ціною;
- 2) асортиментна – відповідність потребам населення та підприємств;
- 3) фізична – доступність фінансових послуг для всіх верств населення незалежно від віку, рівня доходів та місця проживання;
- 4) ментальна – надання фінансовими установами базових послуг безперервно (24/7) для усіх соціально відповідальних учасників процесу.

Доступність сприяє залученню *різних верств споживачів*, зокрема незахищених, до користування фінансовими послугами та визначає ступінь «використання» (usage) ними пропонованих послуг з акцентом на покращенні якості та корисності базових фінансових інструментів. З погляду залученості фінансова інклюзія має забезпечувати для різних верств споживачів рівні умови користування фінансовими послугами на рівних умовах та справедливих можливостях отримання цих послуг. У сукупності розглянуті компоненти створюють передумови для *використання* суб'єктами ринку фінансових продуктів для задоволення власних потреб, рівень якого визначається інтенсивністю, регулярністю та тривалістю користування різноманітними фінансовими послугами.

Розглянуте дає підстави стверджувати, що виокремлені компоненти є складовими фінансової інклюзії і представляють послідовні стадії її розвитку та впровадження (рис. 1.11, табл. 1.12).

²⁰² Honohan P. and M. King. (2009). Cause and Effect of Financial Access: Cross-Country Evidence from the Finscope Surveys.

²⁰³ Burgess, Robin and Rohini Pande (2005). Do Rural Banks Matter? Evidence from the Indian Social Banking Experiment, *American Economic Review*, 2005, 95(3), 780–795.

²⁰⁴ Dupas, Pascaline, Dean Karlan, Jonathan Robinson and Diego Ubfal 2016 Banking the Unbanked? Evidence from Three Countries. *NBER Working Paper*. No. 22463.

²⁰⁵ Honohan P. (2008). Cross-country variation in household access to financial services. *Journal of Banking & Finance*, 32 (2008), Pp. 2493–2500.

²⁰⁶ Beck T. (2016). Financial Inclusion – Measuring Progress and Progress In Measuring.

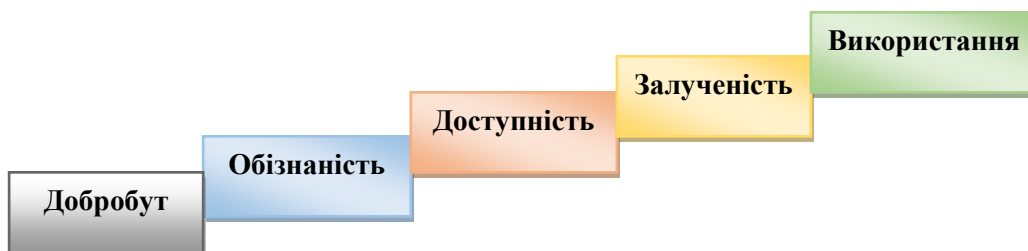

Рисунок 1.11 – Складові фінансової інклюзії

Джерело: складено авторами.

Таблиця 1.12 – Складові фінансової інклюзивності,
що визначають фінансовий простір

Назва блоку	Основні характеристики
Добробут	– рівень життя клієнтів фінансових установ
Обізнаність (оцінка можливостей)	– рівень розуміння клієнтами доступних фінансових продуктів та послуг; – вік, освіта, гендерна ознака, місце проживання; – забезпечення комунікацій і фінансової грамотності
Доступність (оцінка пропозиції)	– фізична доступність банківських та інших фінансових об'єктів обслуговування населення; – кількість рахунків, відкритих у фінансових установах; – частка населення, що володіє рахунками в будь-якій фінансовій установі
Залученість (оцінка попиту)	– рівні умови та справедливі можливості щодо отримання якісних послуг; – асортимент фінансових продуктів і послуг, представлених на ринку
Використання (оцінка активності)	– рівні умови та справедливі можливості щодо отримання якісних послуг; – асортимент фінансових продуктів і послуг, представлених на ринку

Джерело: складено авторами.

Дискусії щодо вимірювання фінансової інклюзії включають два основні аспекти: 1) величина й показники та 2) обчислення індексу. Вивчення пропонованих в економічній літературі визначень фінансової інклюзії показало, що її спільними елементами є «доступність», «включеність населення» до «базових фінансових послуг» за «доступними

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

цінами». (L. O. Prymostka & at, 2021²⁰⁷). Ці складові визначають набір показників і детермінант для оцінювання фінансової інклюзії (рис. 1.12). У документах Європейської комісії (2008²⁰⁸) зазначено, що обмеження доступу та/або використання фінансових послуг спричинені: по-перше, особливостями пропонованих продуктів / послуг та умовами їх надання (фактори пропозиції), і по-друге, станом та фінансовою спроможністю користувача (факторами попиту). Ці дві групи факторів доповнюємо групою факторів відповідальної включеності. Під відповідальною включеністю розуміємо скоординовану політику державного та приватного секторів, національну стратегію, яка стимулює і сприяє розумінню й розвитку підходів, практик й поведінки щодо створення прозорих, інклюзивних і справедливих умов доступу до фінансових послуг для всіх груп споживачів з різним рівнем доходу. Серед факторів «фінансової ізоляції» додатково виділяємо: несприятливу оцінку ризику; неприйнятні умови користування банківськими послугами; неприйнятні ціни; виключення певних груп населення з цільового ринку продажів банківських послуг; самовиключення; відсутність дискреційного доходу, щоб заощадити на майбутнє.

Рисунок 1.12 – Детермінанти фінансової інклюзії

Джерело: побудовано авторами.

²⁰⁷ Prymostka L. O., Krasnova I., Prymostka O., Nikitin A., & Shevaldina V. (2021). Фінансова інклюзія в Україні: детермінанти та оцінка. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2(33). 500–512. URL : <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v2i33.207218>

²⁰⁸ European Commission. (2008). Financial services provision and prevention of financial exclusion. Report by the Director General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, European Commission.

Спираючись на світовий досвід та вітчизняну практику, враховуючи наявність релевантної інформації для аналізу та з огляду на доступність баз даних, авторами розроблено комплексну методику оцінювання рівня фінансової інклюзії, засновану на інтегрованому аналізі сукупності її складових та розрахунку результуючого показника – інтегрального індексу фінансової інклюзії (ІФІ). У пропонованій методиці розрахунку індексу фінансової інклюзії використано статистичні методи побудови індексів та інтегральних показників, які скориговано з урахуванням особливостей фінансової системи України. Рівень фінансової інклюзії в Україні оцінено з використанням баз даних Світового банку «Global Findex database», Альянсу з фінансової доступності та Національного банку України. Методика оцінювання рівня фінансової інклюзії у країні на основі розрахунку ІФІ включає послідовні етапи (рис. 1.13).

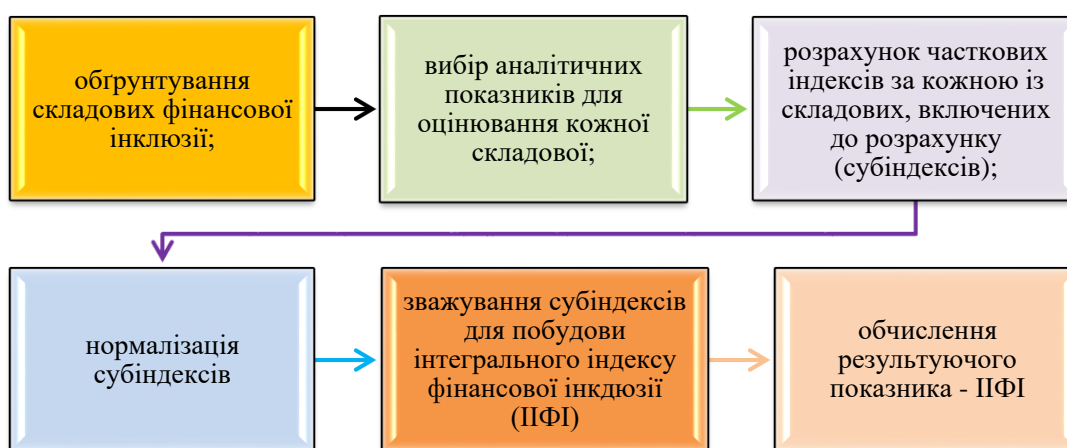

Рисунок 1.13 – Алгоритм оцінювання інтегрального рівня фінансової інклюзії

Джерело: побудовано авторами.

За результатами проведеного дослідження (L. O. Prymostka & at, 2021²⁰⁹) теоретично обґрунтовано набір компонент, які найбільш суттєво визначають зміст фінансової інклюзії, а отже, є її складовими. Таких складових виокремлено п'ять: добробут, обізнаність, доступність, залученість / проникнення, використання. Вивчення кожної складової показало, що в сукупності вони можуть розглядатися як

²⁰⁹ Prymostka L. O., Krasnova I., Prymostka O., Nikitin A., & Shevaldina V. (2021). Фінансова інклюзія в Україні: детермінанти та оцінка. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2(33). 500–512. URL : <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i33.207218>

**Фінансовий простір України в умовах
глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій**

послідовні стадії розвитку та впровадження фінансової інклюзії у країні. На основі теоретичних і практичних узагальнень, а також з урахуванням доступності баз даних для оцінювання кожної складової обґрунтовано набір аналітичних показників, які найбільше її характеризують (табл. 1.13).

Таблиця 1.13 – Окремі аналітичні показники фінансової інклюзії за складовими

Індекс добробуту	Індекс обізнаності	Індекс доступності	Індекс залученості / проникнення	Індекс використання
Доходи (млн грн)	Безробітні (тис.)	Кількість банкоматів	Процентні ставки за кредитами	Депозити / доходи
Витрати (млн грн)	Витрати на освіту, %	Кількість держателів платіжних карток (тис. осіб)	Процентні ставки за депозитами	Кредити / доходи
Заробітна плата (млн грн)	Витрати на вищу освіту, %	Кількість структурних підрозділів банків	Депозити строкові	Кредити / депозити
Індекс інфляції	Заощадження до пенсійного віку за останні 12 міс.	Кількість діючих банків	Депозити до запитання	Депозити / на душу населення
ВВП / на душу населення	Джерела надзвичайних коштів, %	Кількість терміналів	Вкладники комерційних банків (на 1 000 дорослих)	Безготівкові платежі
Індекс Джині	Плата за послуги за допомогою мобільного телефону, %	Кількість банків на 100 000 осіб	Збереження у фінансових установах, %	Отримання готівки
Кількість бідних на рівні 5,5 дол. США в день, %	–	Відділення комерційних банків (на 100 000 дорослих)	Отримання з/п на рахунок, %	Кількість активних платіжних карток (тис. шт.)

Джерело: побудовано авторами.

Оскільки індекс для кожної складової є індикатором першого рівня, то надалі називаємо їх субіндексами. Кожний субіндекс розраховується як середнє геометричне значення обраних аналітичних показників, нормалізованих на основі методу мінімаксної нормалізації діапазону. Залежно від характеру впливу на об'єкт дослідження аналітичні показники було визначено як стимулятор чи дестимулятор. Стимулятор – це показник, за умови зростання якого покращується стан об'єкта дослідження. Відповідно, дестимулятор – це показник, який спричиняє погіршення оцінки об'єкта дослідження.

Кожний аналітичний показник нормалізується за допомогою формул:

а) для показників-стимуляторів:

$$z_{il} = \frac{x_{il} - x_{\min l}}{x_{\max l} - x_{\min l}}, \quad (1)$$

де x_{il} – фактичне значення l -го окремого показника i -ої компоненти фінансової інклюзії;

$x_{\min l}$ і $x_{\max l}$ – відповідно мінімальне та максимальне значення l -го окремого показника i -ої компоненти фінансової інклюзії;

б) для показників-дестимуляторів:

$$z_{il} = \frac{x_{\max l} - x_{il}}{x_{\max l} - x_{\min l}}. \quad (2)$$

За результатами процесу нормалізації отримуємо значення від нуля до одиниці. Чим значення ближче до 1, тим вищий рівень фінансової інклюзії на момент дослідження.

Для дослідження використано показники роботи банків, оскільки погоджуємося з думкою, що саме банківські установи забезпечують краще середовище сприяння фінансовій інклюзії (Beck & Levine, 2002²¹⁰; Mehrotra, Puhazhendhi, Nair, & Sahoo, 2009²¹¹). Проаналізовано кожену складову фінансової інклюзивності в динаміці за період

²¹⁰ Beck, T., & Levine, R. (2002). Industry growth and capital allocation: Does having a market- or bank-based system? *Journal of Financial Economics*, 64, 147–180.

²¹¹ Mehrotra, Puhazhendhi, Nair, & Sahoo. (2009). Financial inclusion: An overview. Occasional Paper, Mumbai: Department of Economic Analysis and Research, 244, National Bank for Agriculture and Rural Development (NABRAD).

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

2000–2019 рр. (табл. 1.14). Для обчислення індексів використано щорічні часові ряди для 46 окремих показників, починаючи з 2000 року. Якщо даних про показник немає, використовується останнє доступне значення.

Таблиця 1.14 –Динаміка індексів складових

Дата	Субіндекс добро	Субіндекс обізна	Субіндекс доступ	Субіндекс залуче	Субіндекс викори
2000	33,7%	39,0%	33,9%	38,2%	21,0%
2001	14,2%	42,8%	35,1%	38,4%	20,6%
2002	8,5%	45,8%	35,9%	38,8%	21,1%
2003	7,8%	34,3%	39,8%	28,4%	29,8%
2004	10,0%	40,6%	48,5%	27,1%	20,4%
2005	17,7%	51,3%	50,7%	31,0%	22,4%
2006	20,2%	51,0%	55,0%	32,5%	21,0%
2007	22,1%	47,7%	62,3%	37,7%	22,3%
2008	26,7%	52,0%	72,6%	44,4%	25,3%
2009	32,0%	51,1%	75,5%	47,2%	34,4%
2010	39,5%	53,1%	71,1%	53,7%	37,9%
2011	41,4%	49,0%	68,4%	45,8%	44,4%
2012	47,2%	53,8%	62,7%	39,1%	47,1%
2013	47,9%	56,2%	73,2%	46,6%	52,1%
2014	38,0%	56,1%	70,9%	57,5%	51,3%
2015	33,1%	48,3%	54,5%	58,4%	56,3%
2016	40,1%	47,5%	46,9%	53,1%	63,0%
2017	47,0%	52,7%	46,9%	49,3%	70,6%
2018	51,5%	54,7%	44,0%	59,6%	74,2%
2019	51,2%	50,7%	48,1%	60,0%	75,6%

Джерело: розраховано авторами за даними НБУ.

Наведемо стислий аналіз кожного індексу та побудуємо композитну карту фінансової інклюзивності за сукупністю обчислених індексів.

Пожвавлення *індексу добробуту* зростає номінально під впливом підвищення номінальних доходів, заробітної плати, що вплинуло на скорочення кількості бідних на рівні 5,5 дол. США в день, %. Спостерігаємо негативний вплив зростання витрат та, відповідно, скорочення заощаджень населення, що свідчить про збіднення населення. Економія необхідна для забезпечення безпеки (матеріальної та психологічної), виступаючи захисною сіткою перед непередбачуваними подіями, а також забезпечити подушку для власного бюджету під час фінансових обмежень та потрясінь. Отже, констатуємо низький базис

фінансової інклюзії. *Субіндекс обізнаності* свідчить про недостатній рівень потенціалу щодо розуміння та сприйняття пересічними громадянами спектру пропонованих на ринку фінансових послуг та каналів їх просування, особливо в умовах цифрової трансформації та діджиталізації. Динаміка *субіндексу доступності* обумовлена інституційно-структурними змінами (скорочення кількості банківських установ), функціональною слабкістю та нерівномірністю розподілу ринкових часток банків, що гальмує розвиток банківської системи та формує певний рівень недовіри до банківських установ. Невисокий рівень конкуренції в банківському секторі України не створює ринкових стимулів для інтенсивного розвитку банків, оптимізації витрат та підвищення якості банківського обслуговування. Як наслідок, спостерігаємо нестабільну динаміку *субіндексу замученості*, на який, як виявлено, найбільший вплив чинять процентні ставки, обсяги збереження у фінансових установах та залучених депозитів. Пріоритетним для споживача фінансових послуг є наявність рахунку для отримання доходу та здійснення платежів, тобто поточного рахунку. Динаміка *субіндексу* фактично уособлює попередні складові з урахуванням фінансових умов надання банківських послуг. *Субіндекс використання* демонструє позитивну динаміку останніх років, в першу чергу за рахунок активізації безготівкових розрахунків та інноваційних банківських продуктів і послуг. Вітчизняні банки не зацікавлені формувати максимально наближену до середніх і дрібних клієнтів гнучку та ефективну систему взаємодії.

Комплексний підхід до оцінювання рівня фінансової інклюзивності населення України реалізовано методом побудови композитної карти, на якій у динаміці представлено інтегральні значення складових фінансової інклюзії – добробуту, обізнаності, доступності, залученості, використання (рис. 1.14). Ця карта наочно інтерпретує динаміку рівня фінансової інклюзії в Україні за 2000, 2014, 2019 роки.

Наочний аналіз динаміки складових фінансової інклюзії демонструє, що без вирішення базових засад фінансової інклюзивності – добробуту населення та підвищення рівня фінансової грамотності – важко казати про загальне зростання рівня фінансової інклюзивності населення в країні. Так, населення матиме зарплатні рахунки у банках, проте буде відразу знімати готівку із цих рахунків і зберігати гроші поза фінансовою системою. У разі зростання доходів населення буде більше витратити і менше заощаджувати, що є загально визнаним у світі

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

індикатором бідності. Отже, впроваджуючи в епоху четвертої технологічної революції високі технології та інноваційні банківські продукти, не варто забувати, що їх будуть використовувати у переважній більшості звичайні споживачі роздрібних фінансових послуг. І від якості їх життя та обізнаності багато в чому залежить реальний рівень фінансової інклюзивності як прояв інтеграції населення та фінансової системи.

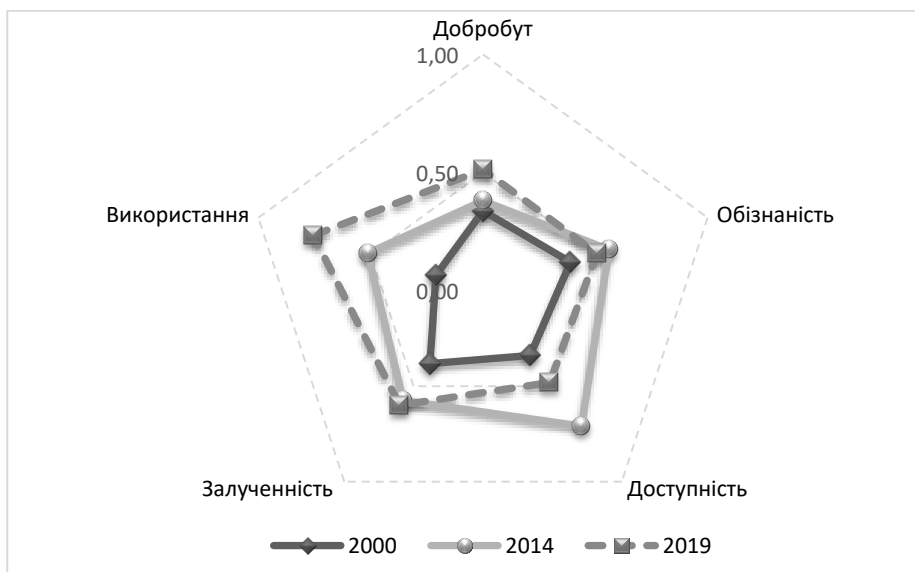

Рисунок 1.14 – Композитна карта фінансової інклюзії населення України

Джерело: побудовано авторами.

Для обчислення інтегрального індексу фінансової інклюзивності (ПФІ) використано мультиплікативну модель. Для нівелювання можливості превалювання однієї складової фінансової інклюзії над іншою агрегований інтегральний показник розрахуємо як середнє геометричне значень субіндексів за формулою:

$$\text{ПФІ} = \sqrt[5]{\text{СІ}_{\text{добробут}} \times \text{СІ}_{\text{обізнаність}} \times \text{СІ}_{\text{добробут}} \times \text{СІ}_{\text{доступність}} \times \text{СІ}_{\text{залученість}} \times \text{СІ}_{\text{використання}}, \quad (3)$$

де ПФІ – інтегральний індекс фінансової інклюзії;

$\text{СІ}_{\text{добробут}}$, $\text{СІ}_{\text{обізнаність}}$, $\text{СІ}_{\text{доступність}}$, $\text{СІ}_{\text{залученість}}$, $\text{СІ}_{\text{використання}}$ – субіндекси відповідної складової фінансової інклюзії.

Оскільки складові фінансової інклюзії, які представлені субіндексами, рівнозначні для суспільства, то кожному субіндексу присвоєно вагу на рівні 20 %.

Для інтерпретації результатів ІФІ застосовуємо шкалу відповідності, розроблену на основі закону Фібоначчі та з урахуванням світового досвіду (Sarma, 2008²¹²; Prathap, 2011²¹³). Згідно із законом Фібоначчі зміни відбуваються на рівні 38,2 і 61,8 %. Значення різниці максимального та мінімального балів: у цьому випадку $1 - 0 = 1$. У результаті проведених розрахунків отримано значення діапазонів шкали $0 - 0,382$; $0,382 - 0,618$; $0,618 - 1$:

1) $0 \leq \text{ІФІ} \leq 0,382$ – *низький рівень фінансової інклюзії* – це «вразлива» частина населення, що свідомо не користується послугами банку з різних причин: досить низьких доходів, міркувань безпеки, низького рівня фінансової грамотності тощо;

2) $0,382 < \text{ІФІ} \leq 0,618$ – *середній рівень фінансової інклюзії* – частина населення, яка помірно користується традиційними банківськими послугами обмеженого спектру, зокрема депозитними, розрахунковими, платіжними, але активно не використовує інноваційні банківські продукти, такі як дистанційне обслуговування, Монобанк тощо. Це категорія клієнтів із середнім рівнем доходів, які мають незначні заощадження (депозит), активно не користуються послугами з міркувань безпеки, недостатньої обізнаності, ментальних поглядів тощо;

3) $0,618 < \text{ІФІ} \leq 1$ – *високий рівень фінансової інклюзії* – економічні суб'єкти мають доступ та активно користуються практично повним спектром трансакційних банківських послуг, що відповідає їх потребам і соціально-економічному статусу.

За результатами проведених аналітичних розрахунків представлено динаміку рівня фінансової інклюзії для України, починаючи з 2000 року (рис. 1.15). Перебування інтегрального індексу фінансової інклюзії в коридорі коливань «середній рівень фінансової інклюзії» свідчить, що цей процес ще перебуває у фазі біфуркації, в якій можлива зміна траєкторії розвитку, та немає чітко визначеного висхідного тренду розвитку.

²¹² Sarma, M. (2008). Index of financial inclusion. Working paper. *Indian Council for Research on International Economic Relations*. No. 215.

²¹³ Prathap, S. K. (2011). Financial inclusion of fisher households in Coastal Kerala-role of microfinance. Thesis. Cochin University of Science and Technology.

Фінансовий простір України в умовах глобалізаційних і деглобалізаційних трансформацій

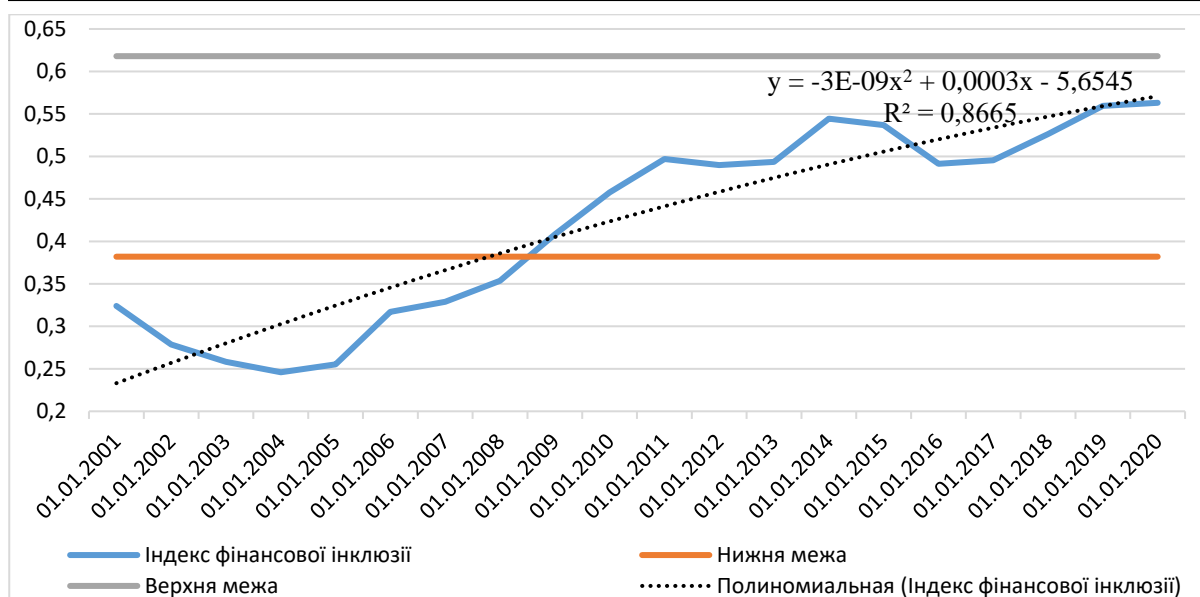

Рисунок 1.15 – Інтегральний індекс фінансової інклюзії в Україні
Джерело: побудовано авторами.

Проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки й окреслити перспективи. Невід’ємною складовою стабільності та сталого економічного розвитку кожної країни, а також розбудови фінансового простору є охоплення базовими фінансовими послугами якомога ширших верств населення, сільських жителів, людей із середнім та низьким доходом, людей похилого віку та з обмеженими можливостями. Високий рівень фінансової інклюзивності має соціальну спрямованість, стимулює конкуренцію між банками, сприяє подоланню бідності, підвищує рівень життя населення та соціалізує економічне зростання. Запропонована в роботі методика комплексного оцінювання рівня фінансової інклюзії дозволяє побудувати інтегральний показник, який включає всі основні складові. Цей підхід може використовуватися для:

- оцінювання рівня фінансової інклюзії;
- визначення глибини і тривалості періодів спаду, пов’язаних із фінансовою інклюзією;
- виявлення характеру потрясінь для фінансової інклюзії та каналів їх трансмісії на фінансову систему чи її окремі складові;
- сприяння у виборі адекватних інструментів монетарної політики в процесі прийняття рішень регулятором (регуляторами) фінансового ринку;
- виявлення рівня довіри населення до фінансової системи та ефективності антикризових заходів;
- побудови трендів та прогнозування фінансової інклюзії в Україні.

Розрахункові значення інтегрального індексу дозволяють стежити за динамікою рівня фінансової інклюзії в країні та можуть бути використані як інструмент реформування фінансового ринку з метою зниження рівня бідності та забезпечення економічного зростання. Так, зниження значення інтегрального індексу може стати підставою для додаткового моніторингу кожної складової фінансової інклюзії. Насамперед, це стосується низхідної динаміки такої складової, як добробут населення. На основі встановлення факту зниження рівня фінансової інклюзії (або за низького її рівня) можна попередити посилення дії негативних факторів і вжити заходів з метою мінімізації потенційно негативного впливу на економіку.

Неоднозначний вплив на рівень фінансової інклюзивності населення справила коронакриза. Зокрема, ця криза внесла корективи у процеси нарощування рівня впливу фінансової інклюзивності населення України та відповідно на розбудову фінансового простору. З одного боку, темпи зростання окремих субіндексів ФІ значно скоротилися через скорочення обсягів банківського кредитування, з іншого – криза надала поштовх швидкому розвитку дистанційних банківських послуг та безготівкових платежів. Важливо, що ці позитивні зміни не були ситуативними, а стали основою для подальшої розбудови фінансового простору в цілому та фінансової інклюзивності як його складової. По суті, цей період «підготував» населення до взаємодії з банками і надавачами фінансових послуг у дистанційному режимі під час повномасштабного вторгнення та військової агресії.

Підвищення рівня фінансової інклюзивності населення під час карантинних обмежень дозволило уникнути паніки на фінансовому ринку під час повномасштабного вторгнення агресора. Завдяки накопиченню ліквідних коштів напередодні війни банківська система змогла задовільнити попит населення на грошові кошти, безперебійно проводити розрахунки, здійснювати переказ грошей за межі країни у зв'язку зі значною кількістю біженців. У цілому кризові події та турбулентність останніх років показала, що рівень фінансової інклюзивності населення України достатній для протистояння неочікуваним негативним подіям та явищам. Однак рівень фінансової інклюзивності населення має постійно і динамічно зростати, незважаючи на кризові події і потрясіння, адже ця складова є важливою передумовою подальшої розбудови фінансового простору.